

Sós Gabriella

A magyarországi német temetők jellemzői – Historiográfiai áttekintés

(részlet)

A temetők elhelyezkedése és kialakítása

A XVIII. században alapított vagy újra benépesített magyarországi német falvakban az első temetők – más nemzetiségek sírkertjeihez hasonlóan – jellemzően a településközpontban álló templomok mellett jöttek létre. A temetők ebben az időben a „középkori temetkezés rendjét őrzik. A templom, illetve kápolna épülete a temető szerkezeti, rituális és esztétikai központjául szolgál, melyhez igazodnak a sírok és az utak.”¹

Elhelyezkedésük oka, hogy a halottakat az akkori vallási előírásoknak és a paraszti társadalmi szokásoknak megfelelően szentelt földbe temették. A német *Kirchhof* (templomkert)² szó ma is az eredeti temetkezési helyet, a templom körüli temetőt jelöli, az *einfrieden* (körbekeríteni)³ szóból eredeztethető *Friedhof* (temető) pedig a településektől elkülönített, kerítéssel, sövényvel körbekerített, nem szentelt földtől elhatárolt temetkezési helyekre utal a hazai németek nyelvjárásaiban.⁴

A vizsgált falvak esetében megfigyelhető, hogy a XVIII. században betelepített németek általában a helyben lévő temetőket használták, de voltak új alapítású települések is, melyekben új temetőket jelöltek ki.⁵ Ezek központi elhelyezkedése azonban egyrészt a települések növekedésével, másrészt mivel az abban az évszázadban dúló pestis-, valamint kolerajárványok miatt egészségügyi szempontból is fokozott veszélyforrást jelentettek, nem volt továbbra is fenntartható. Magyarországon először *Mária Terézia* írta elő 1770-ben kiadott egészségügyi rendeletében⁶, hogy milyen szempontok szerint létesíthetők temetők, öt évvel későbbi, 1775. július 17-i rendeletével pedig megszüntette a templomok körüli temetkezést.⁷ Az akkori járványok miatt kitért a fertőzésben elhunytak elhelyezésére is: „A mélység ilyen esetben is két-rőfnyi marad, de kiegészítésként meszet kell alkalmazni. Egy bécsi rőf (a német szövegben könyök) 77,75 cm volt, tehát a sírt mintegy másfél méter (155,5 cm) mélységűre ásták”⁸. A rendelet értelmében az egyházi és lakóépületek melletti temetőket fel kellett számolni, újjak pedig csak a lakott területen kívül, a települések határában voltak létesíthetők, a nem egy időben elhalálozott családtagokat pedig nem lehetett ugyanabba a sírba temetni.⁹ „A XVIII. század végén megnyitott, s az azóta létesített temetőket az előre megtervezett, egymásra merőleges utakra felosztott sírmezők jellemzik. A sírok itt már nem az égtájakhoz, hanem az utakhoz igazodnak.”¹⁰

A magyarországi német temetők jellegzetessége, hogy a különböző felekezetek a települési temetők különböző részeire vagy akár külön temetőbe temetkeztek. A XVIII. századi katolikus sírkertekben például a más vallásúak csak „palánkon kívül temetkezhettek”.¹¹ Ebben a korban a temetőkben

*„Magyarországon először
Mária Terézia írta elő (...),
hogy milyen szempontok
szerint létesíthetők temetők...”*

A fekedí temető XIX. századi kálváriával
(Sós András felvétele, 2018)

rendszerint a kor stílusjegyeinek megfelelő kápolnákat vagy harangtornyokat építettek egyházi hozzájárulással, közadakozásból. Ezeket néhány településen temetkezési célra is használták. Saját harangtornyonnal viszont nem minden kápolna rendelkezett. A XIX. században a magyarországi német egyházközségek nagy része a temetőben vagy azok közvetlen közelében kálváriadombokat is létesített, melyek a mai napig meghatározzák az adott falvak látképét.

A magyarországi német temetőkre jellemzők a temetőkeresztek is, melyeket a XIX. századtól kezdve magánszemélyek állítottak egy-egy őket ért nagyobb sorscsapás miatt vagy hálából. A keresztek helyét és irányát a helyi földrajzi adottságoknak megfelelően határozták meg.

A XX. század második felétől a magyarországi német településeken is változást hoztak az ún. tanácsi temetők,¹² melyeket az addig használatos temetők mellett, azok bezárásával nyitottak. Attól kezdve csak ezekbe lehetett temetkezni. Rendszerint a már meglévő egyházi temetőket bővítették környező földterületek kisajátításával, sok helyen pedig felekezettől független ravatalozókat is építettek ebben az időszakban.¹³

A temetőkről és a sírhelyek létesítéséről jelenleg a mindenkori kormányrendeletek, míg az egyházi temetőkről az egyházak saját szabályzatai határoznak. A magyarországi német települések történeti temetői máig őrzik eredeti kialakításukat, újranýtásuk és ezzel együtt az új sírok megjelenése miatt azonban fokozottan veszélyeztetettek – homogén temetőkép csak szabályozással érhető el.¹⁴

A temetkezési rend

A falusi német temetkezés rendjét a családok falun belüli státusza és felekezeti hovatartozása határozta meg, így az egyes családtagok sírja jellemzően egymás közelében helyezkedett el. Kiemelt sírhelyeket egyházi személyek, a helyi értelmiség és a helyi gazdasági elit számára tartottak fenn, rendszerint a kápolna vagy a temetői keresztek közelében, de a tehetősebb rétegek is a drágább sírhelyekre temetkeztek. A magánszemélyek sírjait a temetőben sorba rendezték, a temetkezés díját a helyi egyházközségnek fizették. A XIX. század végétől a gyermekparcellák is külön helyet foglalnak el, ahogyan az például Pilisvörösváron¹⁵, Ágfalván¹⁶ vagy Perbálon¹⁷ látható.

Nem temetkezettek szentelt földbe azok, akik öngyilkosságot vagy hasonló, a közösség megítélése szerint negatív tettet hajtottak végre, ezért az ő sírhelyeik jellemzően a temető legszélén, a temetőárokban vagy azon kívül található.¹⁸ A faluközösség megvetését mutatta az is, hogy temetésükkor nem zajlott egyházi szertartás és a lélekharangot sem kongatták meg. Ez volt a jellemző a halva született, néhány órát megélt gyermekek esetében is, akiket viszont a bába születésük után rendszerint azonnal megkeresztelt, így őket szentelt földbe helyezték. Ez a feladat a németeknél általában az anyai nagyszülőkre hárult, a gyermekeket ilyenkor a családi sírok valamelyikében, szertartás és más jelenlévők nélkül temették el.¹⁹

A II. világháború utáni időkben a tanácsi temetők kimérésével a temetkezési rend is megváltozott: a sírhelyeket ezekben a temetőben már nem az egyháznál, hanem a helyi tanácson kellett megváltani, vagyis a temető e részei fölött már nem az egyház, hanem a mindenkori községi tanács rendelkezett. Nem voltak már külön kiemelt sírhelyek a német falvak tanácsi temetőiben sem, a családok faluban betöltött státusza a kor történelmi folyamatainak következtében ilyen szempontból már nem számított. Körülbelül az 1970-es évektől kezdve jelent meg az urnás temetés a magyarországi német falvakban a korábban kizárólag koporsós gyakorlat mellett. Kriptát csak a nagyon tehető családok engedhettek meg maguknak, ami 1945 előtt nem is volt jellemző a német temetőkben, akadtak azonban kovácsoltvas kerítéssel körbekerített sírok.²⁰

„A magyarországi német temetőkre jellemzők a temetőkeresztek is...”

„A II. világháború utáni időkben a tanácsi temetők kimérésével a temetkezési rend is megváltozott...”

A sírkőállítás rendszerint nagy pénzügyi megterhelést jelentett a paraszti családoknak, így sok magyarországi német településen a XIX. század utolsó harmadától, végétől kezdve úgynevezett temetkezési segélyegyletek²¹ jöttek létre, amelyek éves tagdíj fejében elhalálozás esetén az alapszabályban rögzített módon – pénzbeli támogatással vagy a temetkezéshez szükséges tárgyak, eszközök rendelkezésre bocsátásával – segítették a tagokat. Erre találunk példákat többek között Brennbergbányán²² és Zsámbékon *Leichenverein*²³ vagy Véménden *Totenverein*²⁴ néven. Jól mutatja ezek létjogosultságát, hogy például a csolnoki halotti egylet alapításakor közel ezren iratkoztak fel.²⁵ Míg a közösségi segélyezés ezen formája a katolikus németek esetében az említett formában valósult meg, addig az evangélikus közösségekben a rászoruló tagokat a gyülekezet segítette.²⁶

A kőfaragó mesterség jelentősége és a sírkőkészítéshez használt kőzetek

A magyarországi német falvakban található sírkövek jellegzetes formavilága a helyi vagy környékbeli kőfaragók munkájának köszönhető. Mesterségük – a kőkitermeléssel együtt – a XIX. századi német településekre jellemző élénk iparosodás következtében jelent meg, és feltételezhetően helyben fejlődött ki, vagyis nem a német telepések óhazából magukkal hozott örökségről van szó.²⁷

A magyarországi német kőfaragók a magyarországi bányavidékeken kitermelt kőzetfajtákkal dolgoztak. Míg az észak-magyarországiak jellegzetes sírkövei mészkőből, vörös mészkőből, később gránitból, majd műkőből készültek,²⁸ a dél-magyarországi német településeken a Mecsekben bányászott homokkő, később gránit, ritkán márvány és műkő volt használatos. A nyugat-magyarországi német településeken a St. Margarethenből származó fehér mészkő,²⁹ majd a cement és műkő sírkövek dominálnak.³⁰

Gyakran előfordult, hogy a kőfaragók bérbe vették a bányákat, így a XIX. században minden kőfaragócsalád saját szállítási területtel rendelkezett. A kelet-baranyai Mecseknádasdon dolgozó kőfaragók szállítási területe és felvevőpiaca például Baranya, Tolna és Somogy megyét fedte le.³¹ Kőfaragó dinasztiák alakultak ki ebben az időszakban, közülük a legtöbben a múlt században már a második vagy harmadik nemzedék tagjaként űzték a mesterséget.³² Jelentős volt még a Gerecse bányavidéke, azon belül is Látatlan, Piszke és kiemelten Süttö, mely az északi régió mészkőből készült német sírköveinek nagy részéhez³³ szolgáltatott alapanyagot a Tardoson bányászott vörös mészkővel együtt. A homokkő, bár gyakran használták alapanyagként és könnyen megmunkálható, azonban az előbbieknél kevésbé időjárásálló. Ezért aztán a sírfeliratok olvashatóságának megőrzése érdekében az addig kezeletlen, natúr homokkő sírköveket a XX. század elejétől egy erre a célra használt olajfestékkel vonták be.³⁴ Dél-Magyarországon a német sírköveket főleg kék vagy világosszürke árnyalatokkal látták el, míg az északi és nyugati térségben az ottani alapanyagok nagyobb időjárás-állósága miatt ezt a technológiát nem alkalmazták.

Az 1940-es évek sírkőkészítésében megjelent a műkő, mint a homokkő költséghatékonyabb alternatívája. Ez az addigi kézműves előállítással szemben a tömeges gyártást is lehetővé tette. *Frey* az 1950-es éveket fordulópontként határozza meg, ekkor jelentek meg ugyanis az első modern gránitból készült sírkövek.³⁵ Ezek ugyan költségesebbek a helyi alapanyagokból készült köveknél, de jóval tarósabbak is. A gránit sírkövek készítése nagy fellendülést hozott a termelésben, ugyanakkor a kézműves kőfaragás visszaszorulását is jelentette. Így a II. világháború után, mivel a kőfaragás már nem háznál, hanem szövetkezeti keretek között folyt, az emberi fizikai munkát ezen a területen a gépésített

A Magyarországi Németek Elűzetésének Országos Emlékhelye a budaörsi Ó-Temetőben
(Fotó LDU Presse)

gyártás váltotta fel. A helyi síremlékek ekkortól mész- vagy homokkő helyett már többnyire műkőből vagy gránitból készültek.

Jellegzetes sírkőtípusok

A sírkövek legfőbb feladata a temetési hely jelölése, formai és nyelvi elemeik azonban fontos információkat tartalmaznak az állítató közösségről és az elhunytakról. A magyarországi német temetőekben fellelhető sírkövek formájukban eltérőek, de különösen a XVIII. század közepéről származó, jellemzően egy tömbből faragott kövek karakterisztikusabbak.³⁶ A XIX. században egyszerűbb, keskenyebb sírkövek készültek kisebb kereszttel, az egységes formavilág azonban kevésbé volt jellemző: ebből a korból kerekded és szögletes kereszteket, ívelt vagy szív alakú sírköveket is találunk. Szívformából kinövő keresztre az északi tájegységekben Telkiben³⁷, Tarjánban³⁸ és Etyeken,³⁹ a déli régióban pedig például Fekeden és Mecseknádasdon dokumentáltak példákat. Méreteiket tekintve is változatosak voltak, akadtak félméteresek, de némelyik akár a több méteres magasságot is elérte, ahogyan azt Sopronban⁴⁰ vagy Budaörsön⁴¹ láthatjuk. Mindez persze nem a véletlen műve volt: minél tehetősebb volt egy család, annál nagyobb és díszesebb sírkövet állíttatott, a kevésbé gazdag rétegek pedig továbbra is egyszerűbb, kevésbé díszes sírköveket készíttettek.

A magyarországi német történelmi temetők leggyakoribb XIX. századi és XX. század eleji sírkőtípusai az egyszerű kereszt (*Glattes Kreuz*), az oszlopkereszt (*Säulenkreuz*), az obeliszk (*Permite*) és a több elemből épített, szabadon álló kereszt (*Freistehender*), melyek – a gyakran márványból faragott obeliszk kivételével – főleg homokkőből készültek, és a mai napig országsgazerte megtalálhatók a magyarországi német temetők bármelyikében.⁴²

A XX. század közepéig az egyszerű kereszt volt a legjellemzőbb sírkőtípus, mely az idők során sem méretében, sem kialakításában nem ment át jelentősebb változáson. Ennél díszesebbek voltak az oszlopkereszt típusú sírkövek, melyeket teljes egészében festettek is, és melyeknek különös ismertetőjegye a változatos formákban készült oszlop a névtábla két oldalán. Az észak-magyarországi német temetőekben az oszlopkereszt típusú sírköveknek egy különleges, egy tömbből készített kettős vagy három elemből álló formája is használatos volt, például házaspárok sírja esetén.⁴³ Ilyenek találhatók ma többek között Zsámbékon és Tarjánban⁴⁴, illetve a budaörsi Ó-temetőben.⁴⁵ Az ún. szabadon álló kereszt jellemzője, hogy az előbb említett két típussal ellentétben nem egy tömbből faragták, hanem több elemből illesztették össze. A többnyire márványból vagy gránitból készült obeliszk alakzatú, ún. *Permite* kövek alapanyaguknál fogva jóval drágábbak voltak, mint a többi, viszonylag kedvező árú homokkőből faragott síremlék. Ennek a sírkőtípusnak változatai megtalálhatók országsgazerte, például Aparhanton, Bonyhádon, Fekeden, Majoson vagy Sopronban is.

Ahogy azt már említettem, a XX. század közepétől a magyarországi német sírkőgyártásban a kézműves kőfaragást jelentős mértékben felváltotta a sorozatgyártás, így a temetők addigi képét megbontották az ipari műkő sírkövek, melyek nagyban különböztek a mesterek által készített jellegzetes német sírkövektől, és sokkal egyöntetűbb képet mutattak.

A sírkövek ornamentikája

A magyarországi német falvak történelmi temetőiben a sírkövek gazdag díszítőelemeit a népi vallásosságban gyökerező egyéni és vallási jelképek adják, a XIX. század második felétől megjelenő minták pedig polgári stílusjegyeket hordoznak magukon.⁴⁶ Ami a sírkőmegrendeléseket illeti, a kőfaragók mobilitásának köszönhetően folyamatosan alakult az ízlésvilág. Ezt mutatták a mesterek rendszerint saját kézzel írott és

Egyedülálló háromrészes sírkő
a zsámbéki temetőben
(Fuchs Sandra Titanilla felvétele, 2020)

„a XX. század közepétől
a magyarországi német
sírkőgyártásban a
kézműves kőfaragást
jelentős mértékben
felváltotta
a sorozatgyártás...”

„A sírkövek formavilága és díszítőelemeinek jelképrendszere a kézműves hagyomány és a népművészet ötvözete...”

---

rajzolt mintafüzetei is, melyek különböző díszítőelem- és betűtípusokat, valamint sírversváltozatokat tartalmaztak – ilyen eredeti mintakönyvet⁴⁷ találtak Zsámbékon.⁴⁸

A sírkövek formavilága és díszítőelemeinek jelképrendszere a kézműves hagyomány és a népművészet ötvözete, fontos azonban szem előtt tartani, hogy a sírkövek a paraszti társadalomban státuszszimbólumként szolgáltak, és a családok vagyónát voltak hivatottak képviselni.⁴⁹ A sírköveket a XVIII. században és XIX. század elején még kevés díszítőelem jellemezte, pár évtizeddel később azonban már egyre gazdagabb díszítést kaptak. A jelképek kiválasztásánál meghatározó szempont volt az elhunyt neme, életkora, családi állapota és ritkábban foglalkozása. Általános díszítőelemek a katolikus németek esetében a hagyományos vallási szimbólumok, mint az *IHS*⁵⁰ és *INRI*⁵¹ feliratok, a korpusz a kereszten, Jézus és Mária fejét ábrázoló domborművek porcelánból vagy homokkőből, valamint a különböző keresztek. Gyakori a Jézus szíve szívmotívum, akár horgonnyal és kereszttel a hit, remény, szeretet szimbólumaként, vagy rózsafüzérrel társítva, de gyakoriak a növényi és természeti ábrázolások, mint a szomorúfűz a gyász jelképeként és életfaként; a koszorú, a levelek, a Szentháromságot jelképező háromágú hajtások; a rozmarin a hűség és a rózsza, Szűz Mária jelképeként. Ritkábban előfordul még a csillag is, melynek a népi hiedelem védelmező szerepet tulajdonít, valamint a koponya a csontokkal az elmúlás jelképeként (például Budaörs, Harka, Sopron). Különleges szimbolika a házastársak sírkövén a vésett vagy porcelánfiguraként megjelenített kézfogás⁵² (például Zsámbék, Perbál). Gyermek sírkövein a leggyakoribb az angyalfigura mint védelmező jelkép, egyházi személyek sírjain viszont a kehely, továbbá Isten szemként történő ábrázolása jellemző.

Főleg bányászok esetében találunk XX. századi példákat a mesteriségükre utaló olyan jelképekre, mint a bányászlámpa (például Brennerbánya, Csolnok). A XX. századtól jelennek meg a sírköveken az elhunytak porcelánra égetett portréfényképei is, rendszerint ovális alakban. Az evangélikus sírkövek kevésbé díszítettek, vallási jelképként lelkészek esetében többnyire a Luther-rózsza szolgál (például Varsád).⁵³

A sírfeliratok

Az elhunyttról számos információt szolgáltatató sírfeliratok a magyarországi német temető sírkövein a XVIII. századtól a XX. század közepéig jellemzően német nyelven készültek. Magyar nyelvű sírfeliratok zömével 1945 után jelennek meg,⁵⁴ ettől kezdve már felváltva találunk német és magyar nyelvű sírfeliratokat.

Változás figyelhető meg a grafematikában is: a sírköveken a múlt század közepéig többségében az ún. fraktúra vagy az ún. ónémet írás és annak különböző változatai voltak használatosak, ezzel párhuzamosan léteznek latin betűs és vegyes változatok is, a XX. században pedig megjelennek a gótbetűs magyar nyelvű, illetve a latin betűs német sírfeliratok is.

Az évszázadokon át uralkodó német nyelvű sírfeliratok az előző század közepétől fokozatosan eltűnnek, bár az 1960-as évekből származó sírköveken még elvétve találni ilyeneket (sírversek formájában is), ez azonban később már egyáltalán nem jellemző. A fraktúr betűtípus használatára akadnak XXI. századi példák is, amelyek viszont vélhetően csupán egyedi esetek. A sírfeliratok változását mindent egybevetve a folyamatban lévő asszimiláció leképeződéseként értelmezhetjük, hiszen már említett történelmi és politikai okokból e folyamat is a XX. században erősödött fel.

Nyelvészeti szempontból a sírfeliratok önálló szövegtípusnak tekinthetők, melyek tartalmazznak kötelező és fakultatív elemeket is, a nyelvészek számára pedig kiemelten értékesek, mivel különböző

„Nyelvészeti szempontból a sírfeliratok önálló szövegtípusnak tekinthetők...”

---

nyelvjárási sajátosságok, illetve helyesírásukban és grafematikájukban magyar vonások figyelhetők meg.⁵⁵ A XIII-XIX. századi sírfeliratok jellemzően nyelvjárási elemeket tartalmaznak, például: *Tief betrauert von Kinder und Engelskindern. (Gyászolják gyermekei és unokái)*. A XX. században már a magyar dominál, például: *Hier ruhen / mein / Grószvater K. D. / sein szóhn / K.D. ges. in Ruszland 1945 (Itt nyugszik nagyapám K.D. és fia K.D. megh. Oroszországban 1945)*⁵⁶. Az említett kötelező elemekhez az elhunyt neve és életkori adatai tartoznak, illetve férfiak esetében gyakran a foglalkozás is. Nem kötelezően feltüntethetők az elhalálozás körülményei, a gyermekek száma, a gyászoló családtagok neve és a halotthoz köthető egyéb információk. Míg az általam vizsgált XVIII. századi sírfeliratok az elhunytól közlendők esetében a kötelező minimumra szorítkoznak, a sírfeliratok terjedelme idővel egyre nő: jellemzővé válik a felvezető és elköszönő formula; sírversek esetén gondolatokat adnak „az elhunyt szájába” – különös tekintettel a búcsúzási formulákra, melyek célja a halál körülményeinek ismertetése, illetve a hátrahagyott családtagok vigasztalása vagy intése. A személyesebb hangvételű, az elhunytak életútjához igazított sírversek a XX. század első felében jelentek meg.⁵⁷ Ezzel párhuzamosan a sírfeliratokat az addigi natúr, vésett formától elrugaszkodva elkezdik festékkel is kiemelni – ekkor jelennek meg az ezüst és arany lapok vésett formákra simításával készült aranyozott és ezüstözött feliratok.⁵⁸ Sírverseket általában tehetősebbek kértek, mert betűnként kellett értük fizetni.

A budaörsi Ó-Temető
(Fotó LDU Presse)

Jegyzetek:

- ¹ Magyar néprajz nyolc kötetben 7. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest: Akadémiai 1991. 7–88. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/73.html> (letöltés ideje: 2020. június 2.)
- ² A rajnai frank nyelvjáráásokban. L. Erb, et. al.: UDSA 229. sz. térkép
- ³ Jellemzően a bajor nyelvjáráásokban. Ld. Erb, et. al.: UDSA 229. sz. térkép
- ⁴ Az erre vonatkozó adatokért köszönet illeti dr. Erb Mariát.
- ⁵ Mecseknádasd középkori eredetű temetője jó példa erre: a település középkori központjaként működő, 13. századi Árpád-kori templom udvarán máig temető található, a temetőkeretben pedig fellelhető néhány, a 18. században ide telepített németek idejéből származó német sírkő is.

- ⁶ Balázs Péter: Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete 1-2. In: A magyar tudománytörténeti Intézet tudományos közleményei, 73. Piliscsaba – Budapest, 2007. http://real.mtak.hu/30273/1/balazs_kozegeszsegugy_1-2kotet.pdf (letöltés ideje: 2020. június 8.)
- ⁷ Fehér Jolán Antónia: Budapest székesfőváros temetőinek története. Bölcsész-doktori értekezés. Budapest. 1933. 71. <https://mek.oszk.hu/11700/11728/> (letöltés ideje: 2020. június 8.)
- ⁸ Balázs, 2007. 34766
- ⁹ Sax Ibolya: A halál, a temetés és a temetkezési kultúra a pilisvörösvári németeknél, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet Budapest, 1999: 11.
- ¹⁰ Magyar néprajz nyolc kötetben 7. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Budapest: Akadémiai, 1991. 7–88. <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/07/73.html> (letöltés ideje: 2020. június 8.)
- ¹¹ Lantosné Imre Mária – Vargha Dezső: Mecseknádasd. Budapest: Száz magyar falu könyvesháza Kht., 2002. 102.
- ¹² Dél-Magyarországon például sok helyen együtt éltek németek és szerbek. Esetükben a felekezeti és vallási különállóság miatt a temetők is elkülönülnek egymástól, ilyen például Véménd temetője. Érdekes példa továbbá Pusztavám is, ahol a népesség a mai napig nagyjából fele-fele arányban katolikus, illetve evangélikus, és ennek megfelelően a település két temetővel is rendelkezik. Az információkért köszönet illeti dr. Erb Mariát.
- ¹³ Körülbelül az 1960–70-es évekig az otthonukban ravatalozták fel az elhunytakat a magyarországi németeknél, ez a gyakorlat a modernizációs folyamatok, a ravatalozók építése folytán folyamatosan megszűnt.
- ¹⁴ Gecséné Tar Ilona: Történeti temetők Magyarországon. Doktori értekezés, Corvinus Egyetem. Budapest. 2012. 68. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/634/1/Tar_Imola.pdf (letöltés ideje: 2020. június 5.).
- ¹⁵ Sax, 1999. 15
- ¹⁶ Szabó Szilvia: A soproni, ágfalvi és harkai németek temetkezési szokásai és temetői kultúrája, különös tekintettel a német sírfeliratokra. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Budapest, 2010. 41.
- ¹⁷ Reiszner Edina: Temetkezési szokások és temetői kultúra Budajenő, Telki és Perbál településeken, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra.
- ¹⁸ Kunt Ernő: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 13–14. 1975. 478.
- ¹⁹ Fritz Jánosné mecseknádasdi lakos szóbeli közlése.
- ²⁰ Kiszt Andrea: Deutschsprachige Grabinschriften in der Baranya. In: Manherz, Karl: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. 2002. 39–107. függelék 5. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/beitrag_e_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2002/pages/004_deutschsprachige_grabinschriften_in_der.htm. (letöltés ideje: 2020. június 8.)
- ²¹ Ez más országszerte, más Magyarországon élő nemzetiségek esetében is jellemző volt.
- ²² Lang-Magyar, Maria Theresia: Friedhofskultur in Brennborg. In: Manherz, Karl (Hrsg.): Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen, 30. Budapest, 2015.
- ²³ Fuchs Szandra Titanilla: Der Tod, das Begräbnis und die Friedhofskultur bei den Deutschen in Schambek/Zsámbék und Maan/Mány, mit besonderem Hinblick auf die deutschen Grabinschriften. In: Manherz, Karl (Hrsg.): Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen, 32. Budapest, 2017. 75.
- ²⁴ Szélig Ágnes: Todes- und Bestattungsbräuche bei den Ungarndeutschen und bei den Szeklern in Wemend/Véménd. In: Manherz, Karl (Hrsg.): Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen, 18. Budapest, 2001. 100.
- ²⁵ Juhász Márta: Friedhofskultur in einer ungarndeutschen Ortschaft – Deutsche Grabinschriften in Tscholnok/Csolnok In: Manherz, Karl (Hrsg.): Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. 2004. 75. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/beitrag_e_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2004/pages/005_friedhofskultur_in_einer.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.).
- ²⁶ Az információkért köszönet illeti dr. Erb Mariát.

- ²⁷ Schraub István: Grabsteine und Steinkreuze in Nadasch. Volkskunst der Nadascher Steinmetze. Mecseknádasd, 1997. 11.
- ²⁸ Fuchs, 2017. 84
- ²⁹ A Lang-Magyar szövegben tévesen homokkő szerepel. A Lajta-hegységi kőbányák – mint Szentmargitta vagy a Sopron melletti Fertőrákos kőbányái – durva mészkövet adnak. Lóvei, 2002. 85.
- ³⁰ Lang-Magyar, 2015. 15670
- ³¹ Schraub, 1997. 9–10.
- ³² Schraub, 1997. és Fuchs, 2017.
- ³³ Sax, 1999. 50
- ³⁴ Schraub, 1997. 11.
- ³⁵ Frey Mária: Das Steinmetzhandwerk in Nadasch/Mecseknádasd. In: Manherz, Karl (Hrsg.): Ungarndisches Handwerk. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988. 19.
- ³⁶ A XVIII. század végéről fennmaradtak rokokó stílusú síremlékek is, ilyeneket például Sopronban találhatunk. Szabó, 2010. 46.
- ³⁷ Reiszner, 2015.
- ³⁸ Martin Anita: Der Tod, das Begräbnis und die Friedhofskultur bei den Deutschen in Tarian/Tarján, mit besonderem Hinblick auf die deutschen Grabinschriften. In: Manherz, Karl (Hrsg.): Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen. 2006. 7–144. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/beitrag_e_zur_volkskunde_der_ungarndeutschen/2006/pages/002_der_tod_das_begradnis.htm (letöltés ideje: 2020. június 10.)
- ³⁹ Zimány Ágnes: Halál, temetés és temetői kultúra az etyeki és budaörsi németeknél, különös tekintettel a német nyelvű sírfeliratokra. Szakdolgozat, ELTE BTK Germanisztikai Intézet Budapest, 2010.
- ⁴⁰ Szabó, 2010.
- ⁴¹ Zimány, 2010.
- ⁴² Frey, 1988. 7.
- ⁴³ Fuchs, 2017. 88.
- ⁴⁴ Martin, 2006. 41. és 52.
- ⁴⁵ Zimány, 2010. 36.
- ⁴⁶ Ez különösen a mezővárosiasabb településeken, például Zsámbékon vagy Móron, illetve a budapesti agglomerációban jellemző, a zártabb falvakban tovább őrzik a hagyományosabb motívumokat.
- ⁴⁷ Michael Schmidt (1869–1956) zsámbéki kőfaragó mester mintakönyve mintegy 3000 bejegyzést tartalmaz, és jelenleg a Donauschwäbisches Zentralmuseum-ban található Ulmban.
- ⁴⁸ Fuchs, 2015. 83. A magyarországi németek temetőikultúrája – Historiográfiai áttekintés 73 REGIO 28. évf. (2020) 3. szám 63–82.
- ⁴⁹ A megkérdezett idős adatközlők visszaemlékezései alapján a XX. század elején előfordult, hogy a családok napszámban dolgozták le a temetés költségeit a plébánosnál, egy-egy sírkő pedig hatalmas kiadást jelentett, hiszen az akár egy tehén vagy hízó árába is kerülhetett.
- ⁵⁰ Jézus görög rövidítésből származó monogramja, vagyis In Hoc Signo, 'e jelben'.
- ⁵¹ Jesus Nazarenus Rex Judaeorum, 'Názáreti Jézus, a zsidók királya'.
- ⁵² Ún. mani in fede szimbólum
- ⁵³ Az erre vonatkozó adatokért köszönet illeti dr. Erb Mariát.
- ⁵⁴ Ennek oka, hogy a német feliratok a németiség nyilvános megvallását jelentenék, ezért ezek a II. világháború után érthető módon jelentősen visszaszorulnak.
- ⁵⁵ Mivel az iskolai oktatás magyarul zajlott, az otthoni és egyéb kommunikáció azonban német nyelvjárásban, ez a kettősség a sírköveken is leképeződött. Helyenként igen feltűnő példákkal találkozhatunk: rajtuk Vater helyett például Fater, Großvater helyett pedig Grószfater olvasható.
- ⁵⁶ A példák a mecseknádasdi temetőből származnak.
- ⁵⁷ Kiszt, 2003. 123.
- ⁵⁸ Frey, 1988. 23.